

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра

з теми:

**“Польський та український національні рухи в Правобережній
Україні в другій половині ХІХ ст.”**

Виконав: здобувач вищої освіти,
Ist1-M22z групи
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)

Сулятицький Станіслав Іванович

Науковий керівник:

Сидорук Сергій Антонович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія теми дослідження	6
1.2. Джерельна база дослідження	11
1.3. Методологічні засади дослідження	13
РОЗДІЛ II. РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПОЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	
2.1. Польське повстання 1863-1864 рр. та Україна	16
2.2. Структурні зміни у напрямках громадсько-політичного життя польського населення Правобережжя	27
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	
3.1. Утворення гуртка “хлопоманів” та перші кроки його діяльності	50
3.2. Громадівський рух в Правобережжі	60
РОЗДІЛ IV. ЗДОБУТКИ ТА ВТРАТИ ПОЛЬСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНИХ РУХІВ	
4.1. Асиміляційна політика царизму в Правобережній Україні як засіб дискридітації польського й українського визвольних рухів	69
4.2. Взаємовплив польської та української суспільної думки та формування нового покоління громадсько-політичних діячів	72
ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах кількох попередніх років “гібридної” та останніх двох – повномаштабної війни українське суспільство нарешті побачило обличчя вікового ворога. Поки прийшло це розуміння, Україна вже зазнала важких втрат. Та спершу були втрати не помітні, у культурі та освіті на окупованих тепер територіях. Такий досвід уже мала не одна європейська країна, однак висновків не було зроблено. Сьогодні Європа, зокрема і Польща, нажаль, не до кінця усвідомлюють нагальність і масштаби спільної боротьби проти ворога, який поки що загрожує знищенням лише Україні. Наприкінці XIX століття лише об’єднання зусиль поляків та українців дозволило їм стати націями і вистояти проти російського шовінізму.

Вивчення історії суспільних рухів дозволяє простежити процес творення нації і держави, формування свідомості народу, можливості впливу на вибір історичного шляху. Актуальність вибраної теми визначається відсутністю комплексного наукового дослідження польського та українського суспільно-політичних рухів у Правобережній Україні в другій половині XIX на початку XX ст., необхідністю осмислити, з’ясувати їх значення в історії України означеного періоду.

Зв’язки українського і польського національно-визвольних рухів, їх взаємовплив допомагають сформуванню оптимальну модель співпраці, використати позитивний досвід в досягненні поставленої мети. Практична сторона даної теми полягає у можливості використання досвіду минулого в умовах збереження та розбудови української держави і розвитку громадянського суспільства.

Об’єктом даного кваліфікаційного дослідження є український та польський суспільно-політичні рухи у Правобережній Україні.

Предметом роботи є українські та польські громадські та політичні організації національного, соціалістичного, культурно-освітнього спрямувань,

їх ідейні засади, напрями, засоби і форми діяльності та їх значення й вплив на громадсько-політичне життя краю.

Наукова новизна кваліфікаційного дослідження визначається, перш за все тим, що в ній на основі комплексного аналізу форм і методів, ідеології й практичної діяльності учасників політичного процесу поглиблено і розширено трактування шовіністичної, антипольської та антиукраїнської, за своєю сутністю, політики російського царизму на Правобережжі.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період з кінця 50-х XIX ст. до початку XX ст. Нижня хронологічна межа зумовлюється появою та початком діяльності “хлопоманського” напрямку українського суспільного руху та активною фазою підготовки представників польського визвольного руху до повстання 1863-1864 рр. Верхня межа – час появи та інституціоналізації українських та польських політичних партій, значна частина електорату котрих проживала якраз на теренах Правобережжя.

Географічні межі магістерського дослідження окреслюються територією Правобережної України, яка в XIX – на початку XX ст. адміністративно входила до Київського генерал-губернаторства, що складалося з Київської, Подільської та Волинської губерній.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі джерел, наукового доробку вчених, визначити особливості українського і польського суспільно-політичних рухів, з'ясувати їх вплив на громадське життя Правобережної України.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних дослідницьких завдань:

1. З'ясувати сутність антипольських та антиукраїнських заходів російського царизму в Правобережжі у другій половині XIX ст.
2. Дослідити умови та регіональну специфіку формування основних напрямків польського та українського суспільно-політичних рухів у Правобережній Україні.

3. Виокремити особливості ідеології, соціальну базу, основних напрямків польського суспільного руху, розкрити форми і методи діяльності його учасників.
4. Вияснити місце і роль поляків у революційно-народницькому русі на теренах Правобережжя, їх вплив на етапи і напрямки розвитку його української течії.
5. Простежити процес еволюції ідей визвольної боротьби українців та поляків від взаємного несприйняття до об'єднання зусиль.

Методологічною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму, діалектики, об'єктивності, системності, багатофакторності та світоглядного плюралізму. Автором використовувались загальні науково-дослідницькі принципи науковості, конкретності, всебічності, логічності, які дозволяли найбільш об'єктивно відобразити історичні процеси. При розробці теми також використані як спеціальні, так і міжпредметні методи наукового пізнання: порівняльно-історичний, історико-ретроспективний, аналізу і синтезу, періодизації, хронологічний, класифікації тощо. Все це, на нашу думку, забезпечує повноту та об'єктивність дослідження окресленої проблеми.

Практичне значення роботи полягає в тому, що основні її положення, фактичний матеріал та висновки можуть бути використані для подальшого дослідження соціальної, політичної, культурної історії України та спеціальних курсів з історії України у закладах вищої та середньої освіти.

Структура роботи. Мета і завдання дослідження зумовили логічну структуру роботи, яка побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох структурованих розділів, і загальних висновків. Обсяг роботи – 90 сторінок основного тексту, список використаних джерел та літератури (115 одиниць).

ВИСНОВКИ

Дослідження суспільно-політичної активності поляків на українських землях у ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє зробити висновок про особливий статус регіону, якому були притаманні поліетнічність і мультикультуралізм. Регіональна політика самодержавства характеризувалася спробами реалізації різних урядових стратегій інтеграції, в основі яких була модерна доктрина національного імперського простору, що, у свою чергу, позбавляло місцеве польське, українське, єврейське населення суверенних національних прав.

Історія суспільно-політичної діяльності поляків та українців у межах Російської імперії знаходиться у центрі уваги як зарубіжних, так і вітчизняних вчених, оскільки є складовою імперських модерних політико-правових, соціокультурних і соціально-економічних трансформацій. Генезис польського руху став відповіддю на загрози збереженню національної ідентичності в умовах реалізації націоналістичного імперського проекту, в основі якого було сприйняття Наддніпрянщини як історичного простору Російської держави.

Характерними особливостями царської політики після приєднання Правобережної України до Російської імперії стала русифікація польського етносу, як і українського. Деполонізація краю мала на меті зменшення впливу польських землевласників у всіх сферах життя. Антипольські заходи, перш за все, стосувалися обмежень в землеволодінні та землевпорядкуванні, в усуненні поляків від управління державними і громадськими справами, забороні займати державні посади, неможливості розвитку національної освіти і культури. Репресії відбувалися і щодо католицького духовенства, яке розглядалося як основна сила у збереженні віри і релігії, що загрожувала існуванню і зміцненню православ'я на цій території. Факти і документальні матеріали, що відносяться до цього періоду, переконливо підтверджують, що репресивна політика російського уряду щодо поляків, сприяла активізації специфічних форм і методів польського суспільно-політичного руху. З другої половини ХІХ ст. до початку буржуазно-демократичної революції 1905 р. переважали нелегальні

форми діяльності у вигляді гуртків, об'єднань, таємних шкіл з вивчення польської мови, літератури та історії Польщі.

Вся сукупність фактичного матеріалу підтверджує, що поляки Правобережної України у другій половині XIX ст. представляли собою добре організовану національну групу, яка займала передові позиції в соціально-економічному і політичному житті регіону. Змістом суспільно-політичного розвитку польського населення була національно-визвольна боротьба, яка у другій половині XIX ст. після поразки повстання 1863 р. набуває нових форм і методів. Репресії проти учасників повстання, соціально-економічні зміни у житті зумовили також зміну ідеології учасників суспільного руху, започаткували нові його напрями і течії.

Січневе повстання 1863–1864 рр. у польській історіографії розглядається передусім як факт польської історії. А на той факт, що це повстання мало стосунок до української історії, практично не звертається уваги. На жаль, те саме можемо сказати про історіографію українську. Однак неупереджений аналіз фактів дає підстави твердити, що Січневе повстання стало важливим чинником, який справив помітний вплив і на український національний рух, і на українську культуру.

У той же час польське співтовариство Наддніпрянщини намагалося не тільки відстояти своє право на збереження національної ідентичності, але й зберегти комунікативний простір з поляками Царства Польського та інших територій колишньої Речі Посполитої. Саме суспільно-політичні та культурно-просвітницькі ініціативи ставали тим фундаментом, на якому формувалися принципи взаємодії та національної консолідації поляків в умовах бездержавності та репресивної політики держав, до складу яких входили польські землі.

Скориставшись повстанням для посиленого зросійщення краю, Петербург зміг мобілізувати для досягнення мети такі фактори, як православ'я та тривала участь українців у розбудові російської державності. Місцеве православне населення розглядалося як різновид росіян і ця ідея досить довго та успішно

обслуговувала імперію. Польське Січневе повстання 1863 р., попри те, що його воєнна фаза не набула розмаху на території України, верховна влада повною мірою використала для перерозподілу земельних ресурсів, котрі перебували у власності місцевих поляків.

Попри певну участь українців у Січневому повстанні, представники їхньої культурної еліти, зокрема, колишні члени Кирило-Мефодіївського братства, Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш, загалом стримано поставилися до нього. На це було чимало причин – негативні стереотипи в середовищі українців щодо поляків, невизначеність керівників повстання щодо вирішення українського питання, жорсткий контроль за діячами українського національного руху з боку урядових структур.

Але, незважаючи на стриману позицію українських діячів, Січневе повстання викликало хвилю репресій проти них. Царський уряд, який мав проблеми з польським національним рухом, зрозуміло, не хотів мати таких проблем з українським рухом. У зв'язку з цим було ухвалено Валуєвський циркуляр.

Логічним продовженням Валуєвського циркуляру став Ємський указ 1876 р., підписаний імператором Олександром II. Це вже був офіційний документ, яким заборонялося видання українською мовою (за винятком історичних документів та художніх творів). Також указ забороняв на цій мові ставити вистави й проводити вечори. І Валуєвський циркуляр, та Ємський указ діяли до 1905 р. Вони стали сильним ударом по українській культурі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. 1796-1916 рр.

оп. 65.

1. Спр. 22. Справа про звільнення голови і чиновників Подільської палати кримінального суду Бенькевича, Венцковського, Раковського, Хмельовського, підозрюваних у політичній неблагонадійності, 17 арк.
2. Спр. 25. Справа про надання прав губернаторам призначати і звільняти повітових ісправників та їхніх помічників у Південно-Західному краї. 18 грудня 1863 р. – 28 грудня 1865 р. 102 арк.
3. Спр. 86. Справа про звільнення з посади депутата Бердичівської квартирної комісії Гембицького В., підозрюваного в політичній неблагонадійності. 7–12 вересня 1864 р., 3 арк.
4. Спр. 84. Справа про порядок заміни службовців римо-католицького віросповідання у митних установах Південно-Західного краю на чиновників росіян. 30 жовтня 1871 р. – 4 березня 1872 р., 10 арк.

Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

5. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. 816 с.
6. Антонович В. Записка в справі обмежень української мови // Моя сповідь : Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ : Либідь, 1995. С. 153–158.
7. Антонович В.Б. Автобіографічні записки. Уривки // Київська старовина. 1993. № 4. С. 100-106.

8. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Київ : Смолоскип, 2004. 528 с.
9. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”). К. Київ : Либідь, 1991. С. 461–558.
10. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х-середина 1880-х рр.) [Текст] : зб. док. / НАН України, Хмельниц. нац. ун-т, Поділ. осередок Ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського ; авт.-упоряд., передм., комент. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. Хмельницький : ХНУ, 2007. 127 с.
11. Михайло Драгоманов : Документи і матеріали : 1841–1994. Львів, 2001. 731 с.
12. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : [у 3 т.] / [упорядник : В. Короткий, В. Ульяновський]. Київ : Заповіт, 1997. Т. 2. 1997. 447 с.
13. Памятная книжка Волынской губернии. Житомир: Волынский губ. стат. ком., 1888. 368 с.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Киевская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: 1904. Т. 16. 287 с.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Подольская губерния / Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел // ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: 1904. Т. 32. 285 с.
16. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914) : Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів

ЩІАК України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

Законодавчі акти

17. Закон № 37227. О разрешении иметь в Дежурствах некоторых Начальников губерний Старших Адъютантов в штаб-офицерских чинах до Подполковника включительно // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ-ІІ). С. Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. Т. XXXVI. Отд. 2. с. 138.
18. Закон № 37328. О правилах на случай объявления каких-либо местностей Западных губерний на военном положении // ПСЗРИ-ІІ. С Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. Т. XXXVI. Отд. 2. с. 225-226.
19. Закон № 37370. О представлении Главным Начальникам Западных губерний права предавать военному суду, по Полевому Уголовному Уложению, виновных в беспорядках, подавших повод к объявлению каких-либо местностей в военном положении и приводить приговоры о них в исполнение немедленно // ПСЗРИ-ІІ. С. Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1863. Т. XXXVI. Отд. 2. с. 251-252.
20. Закон № 38452. Высочайше утвержденное Положение о Главном Управлении войсками входящими ныне в состав 1-й Армии // ПСЗРИ-ІІ. С Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1865. Т. XXXVII. Отд. 1. с. 660-664.
21. Закон № 38622. О производстве в 1863 году рекрутского набора с обеих полос Империи // ПСЗРИ-ІІ. С. Петербург: Тип. II Отд. Соб. Е.И.В. канц., 1865. Т. XXXVII. Отд. 2. с. 174.

Періодичні видання

22. Лычков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. 1905. С. 317-366.
23. Позанский Б. 1885. Воспоминания о польском восстании в Украине 1863 г. Киевская старина. Том XIII. Київ: с. 450; 455.

Наукові видання, монографії, статті

24. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850-1860-х років // Київська старовина. 1998. №2. С. 28-49.
25. Баженова С. Є. На шляху до реалізму. Історія України в творчості представників “української школи” в польській літературі 40-90-х років XIX століття. Кам’янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. 160 с.
26. Бачинська О. Українська складова у польському національному русі: з повідомлень російського консула в Галаці // Чорноморська минувшина: записки відділу історії козацтва на Півдні України. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 151–158.
27. Бендюг В. Польське повстання 1863 року очима православних авторів XIX сторіччя [Електронний ресурс]. URL : <http://h.ua/story/97423/> (дата звернення 12.09.2023)
28. Бовуа Д. Міф «східних окраїн» або як йому покласти край // ПРОСФОНИМА. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. № 5. С. 131.
29. Бовуа Д. З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст. // Другий міжнародний конгрес українців. Львів: [б.в.]. 1994. Ч. I. С. 171-176.
30. Борейко О. М. Просвітницько-педагогічна діяльність громадських товариств Волині (др. пол. XIX – поч. XX ст.): монографія. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 184 с.
31. Борисевич С. Законодавча реакція російського самодержавства на Січневе повстання 1863 р. // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 126–143.
32. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Житомир: Видавництво ЖДУ, 2004. 168 с.

- 33.Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення; пер. з англ. С. Грачової. Київ : Критика, 2004. 463 с.
- 34.Гирич І. Вплив польської суспільної думки на українських громадсько-політичних діячів (XIX – початок XX ст.). URL : <https://kps.philology.knu.ua/article/view/714/577> (дата звернення 24.09.2023)
- 35.Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской по-литики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.): Монография. М.: Индрик, 1999. 272 с.
- 36.Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах // Український гуманітарний огляд. Київ, 2000. Вип. 4. С. 11-33.
- 37.Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст.: [навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, Випуск 10 141 ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів]. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
- 38.Громакова Н. «Боротьба за душі»: польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст. // Дриновський збірник, 2018. Т. 11. С. 270-276.
- 39.Громакова Н. Польський національний рух у Правобережній Україні: регіональна специфіка // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 198-211.
- 40.Громакова Н. Ю. «Польське питання» у російському публічному просторі XIX ст. // Емінак. 2016. Т. 3. Вип. 2(14). С. 11-16.
- 41.Громакова Н. Ю. «Польське питання» як чинник європейської політики на початку XIX ст. // Збірник наукових праць ЛОГОС, 2021. Т 3. С. 122-126.
- 42.Громакова Н. Ю. Становище польської людності Правобережної України в умовах модернізації імперського простору (друга половина XIX – початок XX ст.) // Міграції в історії і етнічних процесах України. Одеські

- етнографічні читання: Збірка наукових праць за матеріалами конференції. Одеса, 2017. С. 99-112.
- 43.Гудь Б. Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення. Вступ до проблеми // Польське національне повстання 1863 – 1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія. За редакцією Ігоря Кривошиї та Норберта Моравца. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, 2014 . С. 6-25.
- 44.Гудь Б. Січневе повстання 1863 р. на Київщині, Волині й Поділлі: спроба наукового узагальнення // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 6–25.
- 45.Гуржій О. І., Реєнт О. П. Славетні битви на теренах України. Київ : Арій, 2012. 336 с.
- 46.Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі; пер. з англ. П. Таращук. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
- 47.Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990; пер. з пол. М. Кірсенка. Київ : Вид. дім «Ки-єво-Могилянська академія», 2007. 239 с.
- 48.Зашкільняк Л.О. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії) // Проблеми слов'язознавства. 1993. Вип. 45. С. 36–42.
- 49.Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 2002. 752 с.
- 49 а. Земський Ю. С. Стратегія організації Січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації // Історичний архів. 2011. Вип. 6. С. 26-30.
- 50.Земський Ю. С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття : [монографія]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського

- (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький : [б. в.], 2011. 350 с.
51. Земський Ю. С. Зародження українського модерного націотворення [Текст] : монографія. НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (Поділ. осередок), Хмельниц. нац. ун-т. Городок : Бедрихів край, 2018. 255 с.
52. Іванова Л. Г. Громадівський рух 60-х років XIX ст. в Україні: проблеми, ідеологія. Київ : Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. 126 с.
53. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології; Міжнар. ін-т лінгвістики і права. Київ: [МІЛП], 2000. 351 с.
54. Лісевич І. П. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). Київ : Інститут історії України АН України, 1993. 87 с.
55. Легун Ю. Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. Монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 26–41.
56. Лісяк-Рудницький І. Історичні есе : [в 2 т.]; Центр дослідж. історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту укр. студій Альберт. ун-ту. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 11-27; 193-202; 413-444.
57. Калакура О. Я. Поляки в етно-політичних процесах на землях України у XX столітті: монографія. Київ : Знання України, 2007. 508 с.
58. Капелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Київ : Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 104-119.
59. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення, історія, розпад / Перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2005. XII. 360 с.

60. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст.: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Київ, 1999. Ч.2. 60-90-ті роки XIX ст. 51 с.
61. Колесник І. Українська історіографія. Концептуальна історія; НАН України, Ін-т історії України. Київ: [Ін-т історії України НАН України], 2013. 565 с.
62. Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 42 – 54.
63. Колянчук Олександр Українські епізоди в Січневому повстанні (1863–2013) // Історія. № 9 [Електронний ресурс]. URL : <http://www.nasze-slowo.pl> (дата звернення 02.09.2023)
64. Ємець Т. Внесок Київської старої громади в українське націєтворення. Сер. : Культурологія. 2012. Вип. 10. С. 132-141. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2012_10_17.c. (дата звернення 28.11.2023)
65. Коновець О.Ф. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). Київ : Хрещатик, 1992. 120 с.
66. Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух в XVIII – на початку XX ст.): Навчальний посібник. Київ : Аквілон-Прес, 1998. 134.
67. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. 1991. № 3. С. 97-107.
68. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів; пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажч. Л. Ільченко; наук. ред. С. Біленький; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
69. Мацузато К. Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века. *Ab Imperio*. 2000. No 1. С. 81-99.

70. Миловидов А. И. Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края : в 2 ч. Ч. 2. Переписка о военных действиях с января 10-го 1863 года по 7-е января 1864 года. Вильна, 1915. С. 56.
71. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 248 с.
72. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб.: Алетейя, 2000. –260 с.
73. Михальський Ю.В. Польські демократи та українське питання в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (до 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 1998. Вип. 33. С. 122–130.
74. Мицюк О. Українські хлопомани. Чернівці: Меркур, 1933. 80 с.
75. Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна // Світогляд – Філософія – Релігія. 2014. Випуск 7. С. 105-119. URL :http://nbuv.gov.ua/UJRN/sfr_2014_7_13 (дата звернення 24.10.2023)
76. Мудрий М. Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37, част. 1. С. 465-500.
77. Нахлік Є.К. Українська романтична проза 20–60-х років XIX ст. АН УРСР. Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; Відп. ред. М. Т. Яценко. Київ : Наук. думка, 1988. 318 с.
78. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приват-не життя: монографія. Харків : Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.
79. Ніколаєнко О. Діяльність поляків в Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості в 70-80-х рр. XIX ст. // Проблеми слов’янознавства. 2006. Вип. 55. С. 54-62.

80. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг. / под ред. А.М. Орехова. Москва : Наука, 1988. 334 с.
- 80 а. Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Okarynskyi_Volodymyr/Purysty_iak_molodizhna_nonkonformistska_techiia_u_suspilnomu_zhytti_Ukrainy_1850-kh_rokiv.pdf? (дата звернення 27.11.2023)
81. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Київ : ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
82. Присяжнюк Ю. Українські селяни Правобережжя в Січневому повстанні 1863–1864 рр. // Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: колективна монографія. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 87–100. 12.
83. Райківський І. Я. Українське "національне відродження" (націотворення) в Галичині XIX – початку XX ст. у зарубіжній історіографії / І. Я. Райківський // Чорноморський літопис. 2013. Вип. 7. С. 112-123. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chl_2013_7_17 (дата звернення 23. 10.2023).
84. Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін.-т історії НАН України, 2003. 340 с.
85. Руда О. Інтерпретація українського національного відродження польськими істориками кінця XIX – початку XX століття // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. №17. 2008 С. 508-517.
- 85 а. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-і рр. XIX ст.). Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1973. 206 с.
86. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної свідомості (кін. XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. 1993. №7-8. С. 3-16.

- 87.Сарбей В. Г. Національне відродження України. Київ : Альтернативи, 1999. 336 с. (Серія “Україна крізь віки”. Т. 9.)
- 88.Сарбей В.Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVII – початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1997. С. 359-360.
- 89.Сейко Н. А. Добродійність поляків у сфері освіти України (XIX –поч. XX ст.). Київський учбовий округ. Польське наукове товариство у Житомирі. Житомир: Полісся, 2007. 320 с.
- 90.Скрипник А. Ю. Військово-політичні заходи російської влади перед січневим повстанням 1863 – 1864 рр. // Військово-науковий вісник. Випуск № 31. Львів: НАСВ, 2019. С. 53-68.
- 91.Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
- 92.Світленко С.І. Народний рух в Україні. 1860-80-х рр. XIX ст. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995. 127 с.
- 93.Світленко С.І. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. 1998. №2. С. 9-28.
- 94.Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії : [монографія]. Миколаїв : Вид-во Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2010. 332 с.
- 95.Січневе повстання (1863). URL : [https://uk.wikipedia.org/wiki_\(1863\)](https://uk.wikipedia.org/wiki_(1863)) (дата звернення 10.10.2023)
- 96.Тымовски М., Кеневич Я, Хольцер Е. История Польши; пер. с польск. Москва : Из-дательство «Весь Мир», 2004. 544 с.
- 97.Ульяновський В. „Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. 1999. №2. С. 137-138.

- 98.Українці у Січевому повстанні проти Російської імперії [Електронний ресурс]. URL : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24881992.html> (ht;bv ljsnege 21/10/2023)
- 99.Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 176 с.
100. Філінюк А. Г. Культурно-національне відродження у Правобережній Україні та російська інкорпорацій на політика (кінець XVIII – перша половина XIX століття) // Тарас Шевченко і українська культура XXI століття: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського симпозиуму (19–20 травня 2000 року). Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. С. 218-222.
101. Філінюк А. Г. Національно-культурне відродження у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття і Тарас Шевченко // Шевченко і Поділля: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000.– С. 208-215.
102. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
103. Химка І.П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772-1918 // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. Львів, 1993. Ч. 1. С. 73-107.
104. Хитровська Ю. В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у XIX – на початку XX ст. // Інтелігенція і влада : Громадсько.-політичний наук. зб. / Редкол. : Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін. Серія : Історія. Одеса : Астропринт, 2008. Вип. 13. С. 15-36.
105. Хотеев А. Восстание 1863 года и политика “русификации”. URL : <http://www.sobor.by/1863.php> (дата звернення 12.11.2023)

106. Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі російської імперії (XIX ст.). Київ.: РВВ УАЗТ, 2004. С. 8-9.
107. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Пер. з англ. Г. Касьянова за участі М. Климчука та М. Рябчука. Київ, 2000. 354 с.
108. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. 1996. № 12. С. 53-65.
109. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX століття): Монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка, 2005. 615 с.
110. Biliński L. Znamiona polityki narodowej i krajowej t.zw. "stańczyków". Kraków, 1882. 22 s., с. 22

Автореферати, дисертації

111. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): дис... кандидата історичних наук: 07.00.01 – історія України. Київ : НПУ ім. М. Драгоманова, 2015. 273 с.
112. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863-1914 рр.: дис.канд. іст. наук: 07.00.01. Київський національний лінгвістичний ун-т. Київ, 2005. 230 арк.
113. Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині XIX - на початку XX ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2003. 20 с.
114. Земський Ю. С. Польський, російський та український проекти націотворення щодо Правобережної України середини XIX ст. [Текст] : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02. Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2012. 39 с.

115. Щербак Н. О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XX ст.: автореф. дис...д-ра іст. наук: 07.00.01. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 38 с.